

VI-187-311

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική
και ρωμαϊκή παράδοση

15.4.1. Ε.π. ΓΕ. Μ. 1988

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.
ΑΘΗΝΑ 1989

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Η ΗΜΕΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ

Τὰ λαμπρά μνημεῖα τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ. μ.Χ., πού ἀποκάλυψε ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη στοὺς Φιλίππους στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι ἀπὸ τὰ στρώματα τῶν δύο κατοπινῶν αἰώνων, 7ου καὶ 8ου, ἀπουσιάζει ἡ ζωὴ, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς εἰσβολὲς Ἀβάρων καὶ Σλάβων στὴ Μακεδονία στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ἦταν ὁ λόγος πού ὁ P. Lemerle περιέγραψε τὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στοὺς Φιλίππους κατὰ τὸν 7ο καὶ 8ο αἰ. ὡς ἀκολούθως: «Jusqu'au VIe siècle, des textes, des inscriptions, des monuments en avaient jalonné les étapes. Pour les deux siècles suivants, l'obscurité est complète: aucune mention chez les écrivains, aucun document épigraphique ou archéologique mis au jour par les fouilles. Nous pouvons imaginer ce que fut l'existence de la cité pendant cette période vraiment *médiévale*. Elle n'était plus rattachée qu'en théorie à l'empire byzantin, dont aucun fonctionnaire, aucun soldat ne venait plus jusqu'à elle. La population grecque avait dû s'enfuir, ou s'était éteinte. Le pays était aux mains des Slaves, encore païens, qui purent sans doute s'installer jusque dans la ville presque déserte».¹

1. P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Παρίσι 1945, σ. 118. Ὁ ἴδιος, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, II, Commentaire*, Παρίσι 1981, δέχεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο 586-620 οἱ Σλάβοι «ils ont probablement submergé déjà toute la Macédoine, sauf Thessalonique» (σ. 184) ἢ «la marée slave aurait recouvert la plus grande partie de la Macédoine et de la Grèce propre en moins de deux années» (σ. 183). Γιὰ τὰ ἔτη 676-678 πιστεύει ὅτι τὸ Βυζάντιο «réagit militairement, peut-être jusqu'à la région Nestos-Strymon (mais pas plus loin vers l'ouest), et victorieusement» (σ. 187). Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἔχουν γίνῃ ἀποδεκτὲς εὐρέως, π.χ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (1ος-8ος αἰ.)* (διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων)

Σκοπὸς τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης εἶναι νὰ ἐπισημάνει ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὁκταγώνου στοὺς Φιλίππους (1958-1983), ποὺ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν παραπάνω περιγραφὴ τοῦ σοφοῦ ἐρευνητῆ καὶ τὴν ἐμπλουτίζουν μὲ νέα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μία ἐποχὴ στὴν ἄλλη.

Ὅταν τὸ 1958 ὁ Στυλιανὸς Πελεκανίδης ἐνετόπισε σὲ δοκιμαστικὲς τομὲς ἀνατολικά τοῦ Ὁκταγώνου διάφορα διαμερίσματα, διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ «ἐχρησιμοποιήθη ὡς ἀποθέτης τῶν ἐκ τῆς καταστραφείσης ἐκκλησίας μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Διότι κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων παρατηρήθη ὅτι εἰς τὰ τελευταῖα πρὸς τὸ δάπεδον στρώματα ἔκειντο ἀναμῖξ πολλὰ διαφόρου μορφῆς καὶ μεγέθους, ποικίλης δὲ διακοσμῆσεως θωράκια, κιονόκρανα, ἐπίκρανα παραστάδων, πεσσόκρανα, γεῖσα, ἐπιθήματα, ὑπέρθυρα, ἅπαντα εἰς τὸν διάκοσμον φέροντα καὶ σταυρούς».²

Ὅταν ἀργότερα συμπληρώθηκε ἡ ἐρευνα ἀνατολικά τοῦ Ὁκταγώνου καὶ ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση αὐτὴ τὸ ἐπισκοπεῖον τῆς πόλης, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ διαμέρισμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς ὀκτάγωνης ἐκκλησίας, τῶν προσκτισμάτων της καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπισκοπείου ὡς ἀποθέτης χρησίμων μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἦταν μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ αἰθρίου (εἰκ. 1: Α καὶ εἰκ. 2). Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ αἰθρίου χωρίστηκε μὲ πρόχειρους τοίχους σὲ δύο διαμερίσματα (εἰκ. 1: Β, Γ), ὅπου μεταφέρθηκαν τὰ μπάζα ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀποθέτη καὶ ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ ἐπισκοπείου.³

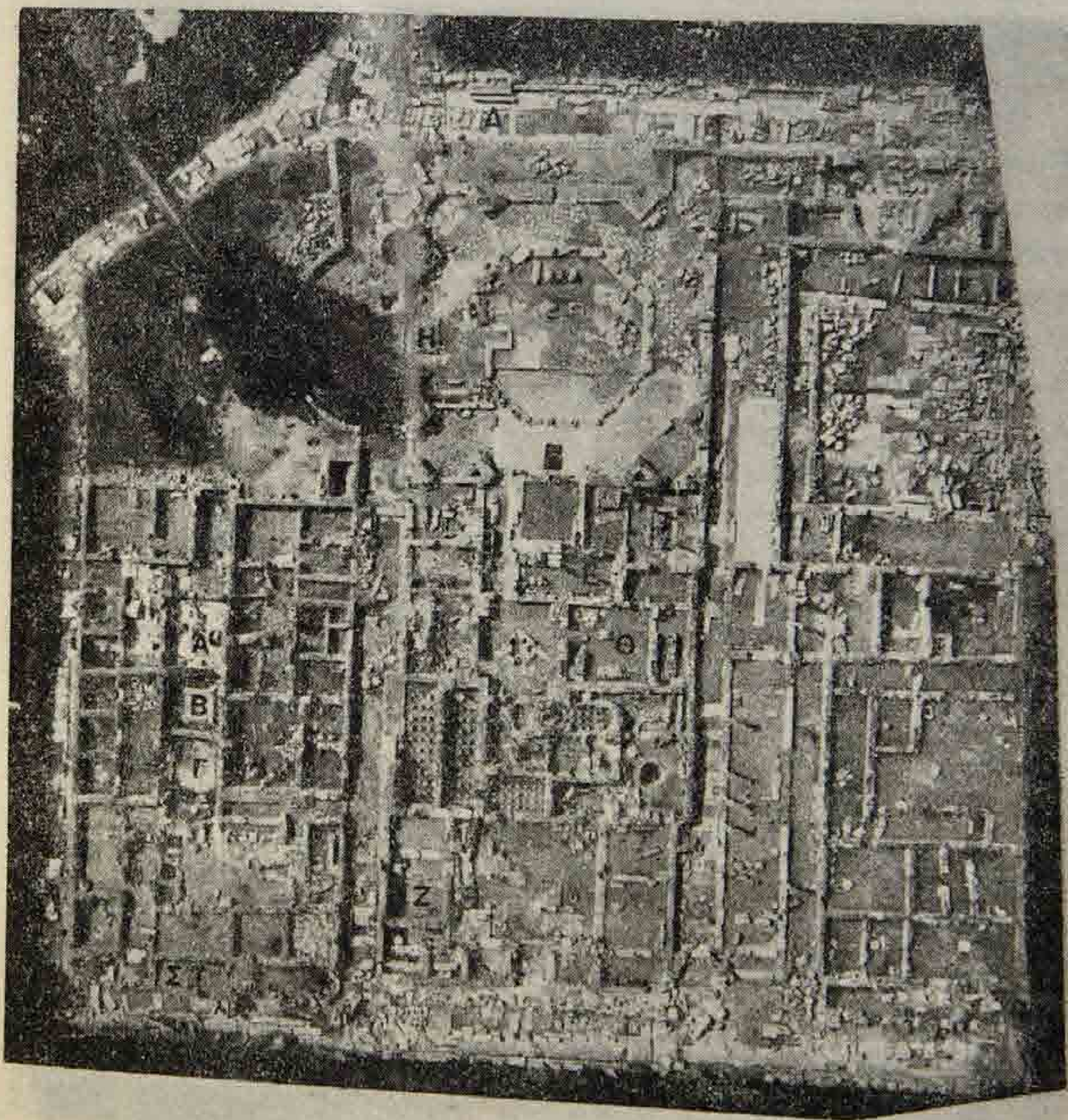
Ἐχω ἤδη διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τοῦ Ὁκταγώνου κατέρρευσε ἀπὸ σεισμὸ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.⁴ Ὁ τρόπος

1984, σ. 89, 111, 200-201. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Ἰω. Καραγιαννόπουλο γιὰ τὶς ὑποδείξεις του.

2. ΠΑΕ 1958, σ. 89.

3. Χ. Μπακιρτζῆς, «Τὸ ἐπισκοπεῖον τῶν Φιλίππων», Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ Συμποσίου «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ της» (26-29 Σεπτεμβρίου 1986), Καβάλα 1987, σ. 155.

4. Χ. Μπακιρτζῆς, «Τί συνέβη στὴ Θάσο στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.», Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1983, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 58 (τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης τυπώθηκε στὸ: Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν, Γ', Ἀθήνα 1989, σ. 339-341). Τοῦ ἰδίου, Τὸ ἐπισκοπεῖον 155. Τὴν ἄποψη τοῦ σειμοῦ ὡς αἰτίας καταστροφῆς τοῦ Ὁκταγώνου στὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. ὑποστήριξε ὁ Γ. Γούναρης, «Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸ Ὁκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία», Βυζαντιακά 4 (1984) 49. Τοῦ ἰδίου, Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὁκταγώνου

Εἰκόνα 1. Τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου στοὺς Φιλίππους (ἀεροφωτογραφία).
Α: Ἀποθέτης Α. Β καὶ Γ: Τὸ αἶθριο τοῦ ἐπισκοπείου. Δ: Κίονες τοποθετημένοι
στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ. Ε: Ἀποθέτης Β. ΣΤ: Διαμερίσματα στὴ
βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπισκοπείου. Ζ: Γυναικεῖον τμήμα βαλανείου. Η: Ἱερὸν βῆμα
Ὀκταγώνου. Θ: Κατηχουμενεῖον Ὀκταγώνου.

πού οί κίονες καί ἡ ἀνωδομή τοῦ ὀκτάγωνου ναοῦ βρέθηκαν πεσμένα ἀπό ΒΑ πρὸς ΝΔ, κατὰ προφορική ἀνακοίνωση τοῦ ἀνασκαφέα, μαρτυρεῖ πὼς ἡ καταστροφή τοῦ κτηρίου δὲν ὀφειλόταν σὲ ἐχθρική ἐνέργεια, ὅποτε τῆς κατάρρευσης πάντοτε προηγεῖται ἡ πυρπόληση, ἀλλὰ σὲ ἰσχυρή σεισμική δόνηση.

Ἡ ἴδια αἰτία, σεισμοί, κατέστρεψαν καί τὴν πόλη τῆς γειτονικῆς Θάσου καί τὰ περίχωρά της στὰ 615-619, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ κάτοικοι νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν καί νὰ ἐγκατασταθοῦν πρόχειρα σὲ περιοχές κοντὰ στὴν πόλη.⁵ Τὴν ἴδια περίοδο, γύρω στὰ 620, σεισμοί, πού περιγράφονται στὸ Β' Βιβλίο τῶν Θαυμάτων τοῦ ἀγίου Δημητρίου, κατέστρεψαν τὰ κτήρια καί τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης.⁶ Θεωρῶ πολὺ πιθανὸν λοιπὸν ὅτι καί τὸ μεγαλοπρεπὲς συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου καί τοῦ ἐπισκοπεῖου τῶν Φιλίππων, ταλαιπωρημένο στατικά ἤδη ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 6ου αἰ., κατέρρευσε, ὅπως καί ἄλλα κτήρια τῶν Φιλίππων, ὀριστικά γύρω στὰ 615-620 ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία. Ἐρευνα ἀνεξάρτητη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ὀκταγώνου στὸ «κτήριο μὲ τὶς θέρμες» (± 250 μ.Χ.) στὸ νότιο τμήμα τῆς πόλης τῶν Φιλίππων ἔδειξε ὅτι σὲ διαμερίσματά του ἢ κοντὰ σὲ αὐτὰ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰ. ἐργαστήρια, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία παρακολουθεῖται ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.⁷

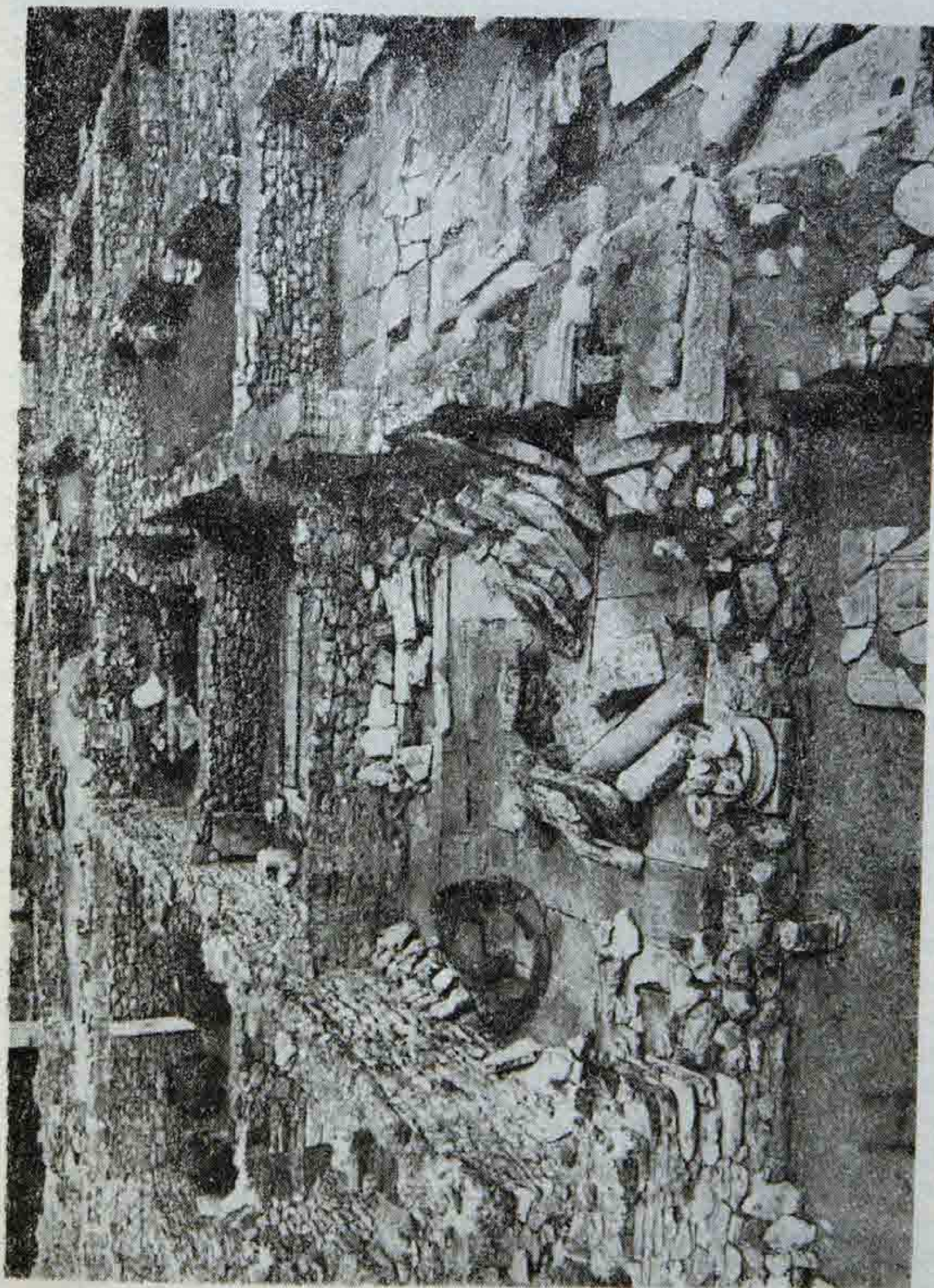
Ἐνῶ στὴ Θάσο, ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα ἔρευνες τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς συνάγεται ὅτι μετὰ τὴν καταστροφή οἱ κάτοικοι

Φιλίππων, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 77. Ὁ ἀνασκαφέας τοῦ Ὀκταγώνου, δεσμευμένος ἀπὸ παλαιότερη ἄποψη του ὅτι ἡ ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τὸ 837 (*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1955 (1961), σ. 179. Ἡ in situ στὸν νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ἀνεύρεση τῶν χρονολογηθεῖσῶν τὸ 837 πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν καί ἡ συνεπόμενη παρουσία τῶν Βουλγάρων στοὺς Φιλίππους ἀμφισβητεῖται σήμερα· βλ. J. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Ἀθήνα 1986), διατύπωσε τελικὰ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ Φίλιπποι ἔπαυσαν νὰ ὑφίστανται ὡς ἀξιόλογη πόλη στὸν 8ο αἰ. (Στυλ. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων σχετικὰ μὲ τὰ μνημεῖα καί τὴν τοπογραφία τῆς πόλης», «Ἡ Καβάλα καί ἡ περιοχὴ της», Α' Τοπικὸ Συμπόσιο (18-20 Ἀπριλίου 1977), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 151. Τοῦ ἰδίου, «Οἱ Φίλιπποι καί τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τους», *Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, Ἀφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος* (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 125).

5. Μπακιρτζῆς, Τί συνέβη στὴ Θάσο, ὅ.π.

6. Lemerle, Recueils παρ. 216-222.

7. P. Aupert, «Philippe, I. Edifice avec bain», *BCH* 104 (1980), II, 699-712. Στὸ τέλος τῆς ἐκθεσῆς του ὁ Aupert ἀναφέρει ὡς τελευταῖο χρονικὸ ὄριο τὸ 617.

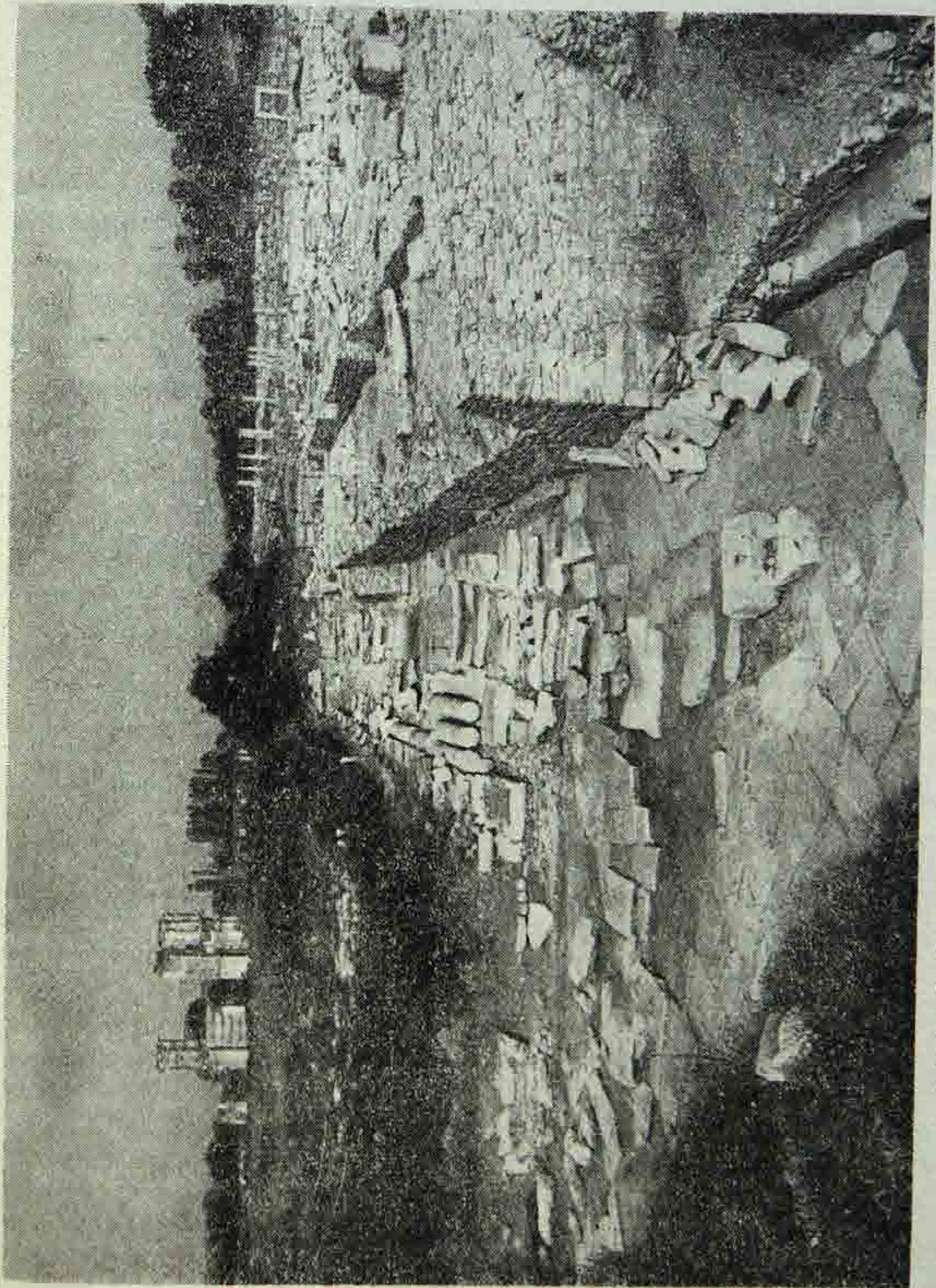
Εἰκόνα 2. Ἀποθέτης Α.

έγκατέλειψαν τήν πόλη καί δέν έπανήλθαν σέ αὐτήν παρά μόνον τόν 11ο αἰ.,⁸ ὁ ἀποθέτης τοῦ ἐπισκοπείου στοὺς Φιλίππους δηλώνει ὅτι ἡ ζωὴ καί ἡ ἐλπίδα δέν ἔσβησαν μετὰ τήν καταστροφή ἀπὸ τήν πόλη αὐτή. Καί δέν εἶναι μόνον ὁ ἀποθέτης: ἀκέραιοι κορμοὶ κιόνων, μήκους 4 μ., βρέθηκαν μετακινημένοι ἀπὸ τήν ἀρχική τους θέση, μεταφερμένοι καί ἀκουμπισμένοι μὲ τάξη στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, Ν τοῦ Ὀκταγώνου (εἰκ. 1: Δ καί εἰκ. 3).⁹ Τὰ εὐρήματα αὐτὰ πιστοποιοῦν ὅτι μετὰ τήν καταστροφή κάτοικοι τῆς πόλης, σὲ μία προσπάθεια ἀνασύνταξης, καθάρισαν τὶς κεντρικὲς ὁδικὲς ἀρτηρίες ἀπὸ τὰ κρημνίσματα καί, ἀξιολογώντας τὰ πεσμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἄλλα μετέφεραν ἀπὸ τὰ ἐρείπια στὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες, ἐνῶ ἄλλα μαρμάρινα κομμάτια μικρότερα καί διακοσμητικοῦ χαρακτήρα ξεδιάλεξαν καί ἀποθήκευσαν σὲ ἡμιπύγιο διαμέρισμα τοῦ ἐπισκοπείου καί σὲ διαμέρισμα τῶν προσκτισμάτων τοῦ Ὀκταγώνου, Β τοῦ «τάφου» (εἰκ. 1: Ε), τὰ ὁποῖα προηγουμένως καθάρισαν ὁμοίως ἀπὸ τὰ κρημνίσματα.¹⁰ Λαμβάνοντας λοιπὸν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ τεχνικὴ ὑποδομὴ στοὺς Φιλίππους, μετὰ μιὰ τέτοια καταστροφή, θὰ εἶχε χαθεῖ ἐν πολλοῖς καί τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ θὰ εἶχε μειωθεῖ, ἔργα σὰν καί αὐτὰ ποὺ περιέγραψα προηγουμένως εἶναι ἐνδεικτικὰ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ ἐκτελοῦσαν καί τὶς ἀπαιτούμενες τεχνικὲς γνώσεις γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν μαρμάρων θὰ εἶχαν, καί τοὺς χώρους καί τὰ κτήρια τῶν Φιλίππων θὰ γνώριζαν, κυρίως ὅμως θὰ εἶχαν τὴ βούληση γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν μαρμάρων καί τὴν ἀναστήλωση τῆς πόλης των, ποὺ ἦταν καί ἡ κινητήρια δύναμη τῆς σκληρῆς ἐργασίας των. Ἴσως δέν διέθεταν τὰ μέσα καί ἐργα-

8. Ἀνώνυμοι φύλλοι τοῦ 11ου αἰ. βρέθηκαν στὸ Τσουκαλαριό, δυτικὰ τῆς Θάσου. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Olivier Picard, ποὺ μὲ πληροφόρησε γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἀνώνυμων φύλλων τοῦ 11ου αἰ. καί στὴν πόλη τῆς Θάσου. Ὁ J.-M. Saulnier, «Thasos à l'époque paléochrétienne et byzantine d'après la numismatique», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 307 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πόλη τῆς Θάσου ἐπαναδραστηριοποιήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.

9. ΠΑΕ 1975, σ. 94· 1976, σ. 117· 1978, σ. 64. Δέν εἶναι ἐξακριβωμένο ἀν οἱ κίονες αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ὀκταγωνικὸ ναὸ ἢ κάποιον ἄλλο κτήριο Ν τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ εὐρισκόμενο, ποὺ εἶναι καί τὸ πιθανότερο. Πιθανὸ ἐπίσης εἶναι οἱ κίονες αὐτοὶ νὰ τοποθετήθηκαν στὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 615-620. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ καταστροφή τοῦ 615-620 προηγήθηκε κάποια ἄλλη μὲ τὰ ἴδια καταστροφικὰ ἀποτελέσματα.

10. Προφορικὴ πληροφορία Στυλ. Πελεκανίδη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀποθέτη Β.

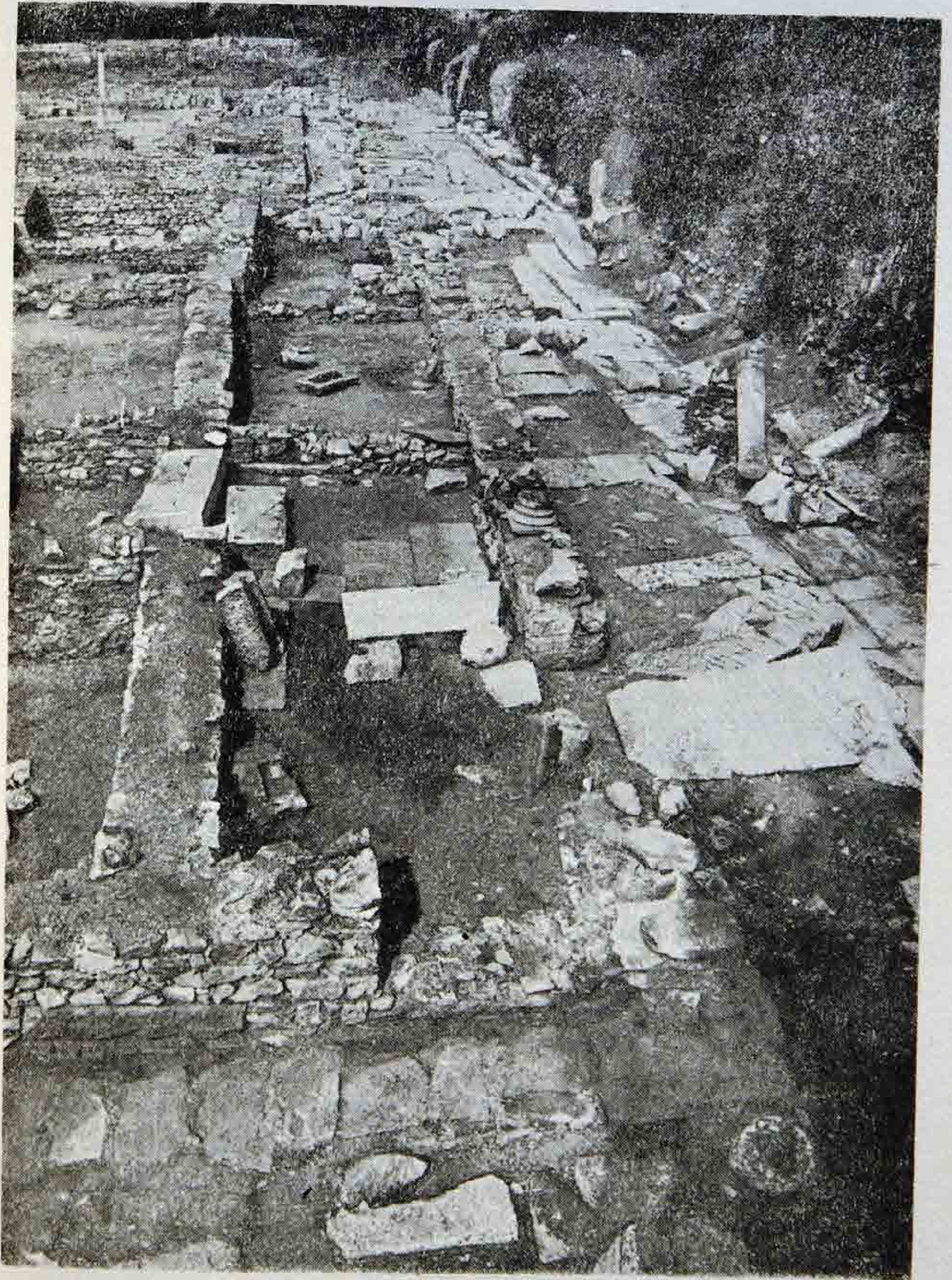
Εἰκόνα 3. Κίονες τοποθετημένοι στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ.

λειά που άλλοτε είχαν. Παλάγια και λωστοί από ξύλινα δοκάρια των κατεστραμμένων κτηρίων, τριχιές και καρούλια από κορμούς δένδρων θα ήταν ο εξοπλισμός των. Θέλω να πω ότι οι όποιες αυτές εργασίες δεν θα μπορούσαν να γίνουν από ανθρώπους που δεν είχαν σχέση ούτε με την πόλη ούτε με την τεχνολογική παράδοση του έλληνορωμαϊκού κόσμου, όπως ήταν οι μετακινούμενοι επιδρομείς Σλάβοι της εποχής εκείνης, στους οποίους, σύμφωνα με την περιγραφή του P. Lemerle που προέταξα, θα έπρεπε κανονικά να αποδοθεί όχι μόνον η έρήμωση αλλά και η προσπάθεια αναστήλωσης των Φιλίππων.

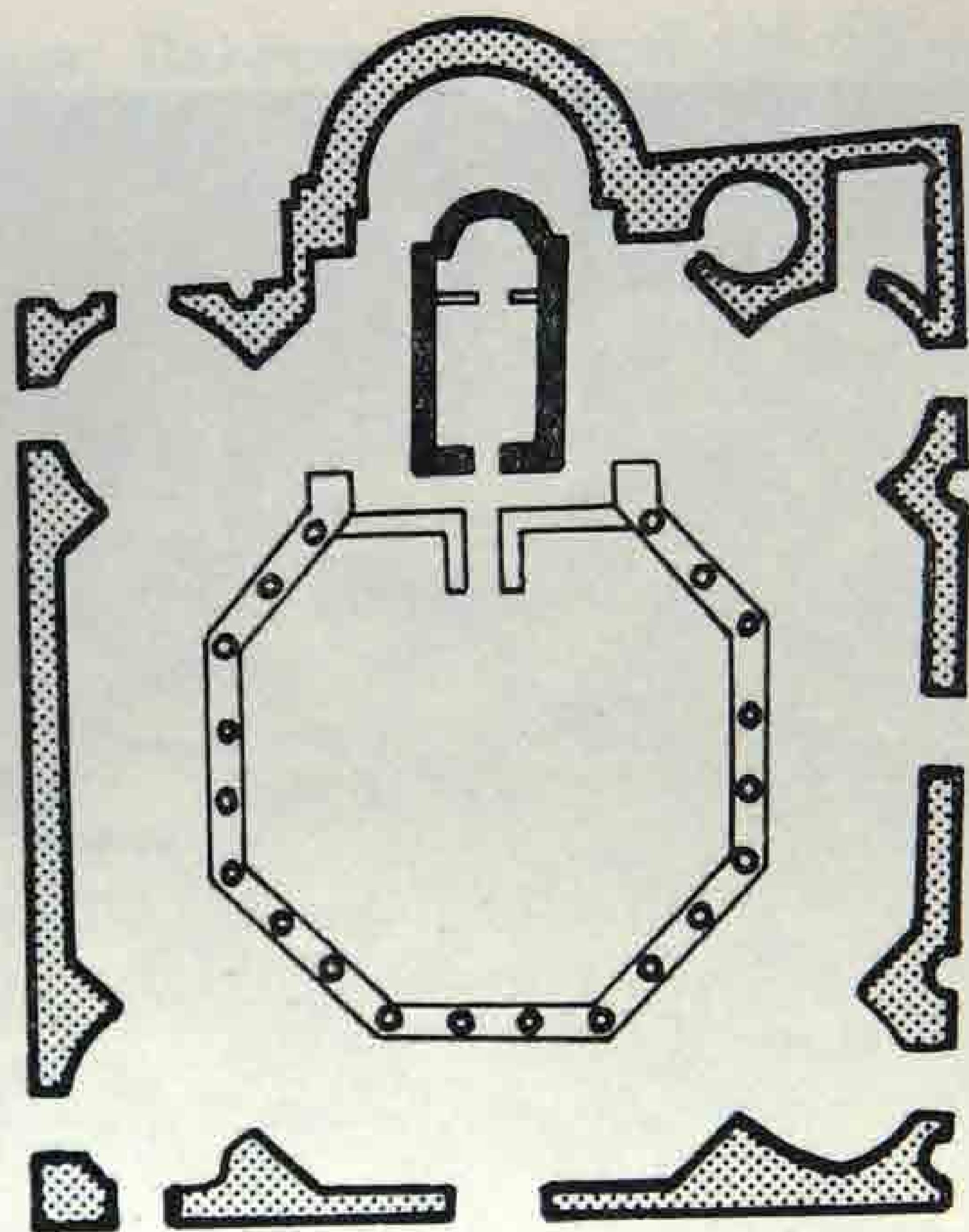
Το να χρονολογήσει κανείς όλη αυτή την δραστηριότητα, που πιο πάνω περιέγραψα, αργότερα, στον 8ο, στον 9ο ή και στον 10ο αιώνα, έρχεται σε αντίθεση με την στρωματογραφία: όπως είπα και προηγουμένως οι κίονες βρέθηκαν με τάξη ακουμπισμένοι στο κατάστρωμα της οδού και τα διακοσμητικού χαρακτήρα μάρμαρα ξεδιαλεγμένα και τοποθετημένα μέσα σε διαμερίσματα-αποθέτες. Εάν δεχθούμε ότι αυτό συνέβη 100, 200 ή και 300 χρόνια μετά την καταστροφή, όταν η κατάρρευση των κτηρίων θα είχε συμπληρωθεί με επίχωση και άγρια βλάστηση, τότε θα πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι είχαν προηγηθεί της εξορύξεως, μεταφορᾶς και αποθήκευσης των αρχιτεκτονικῶν μελῶν συστηματικές αποχωματώσεις και καθαρισμοί των χώρων από συνεργεία εκπαιδευμένα στη μνημειακή τοπογραφία των Φιλίππων! Φαίνεται επομένως ότι η προσπάθεια ανασυγκρότησης των Φιλίππων άρχισε την επομένη της καταστροφής.

«Καθ' όλον τὸ μῆκος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος τούτου (ἐπισκοπείου), ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῆς Ἐγνατίας ὠκοδομήθησαν εἰς ὑστέρους χρόνους τὰ τρία μεγάλα, ἀνεξάρτητα μεταξύ τους δωμάτια LXI, LXII καὶ LXIII».¹¹ Στὰ διαμερίσματα αὐτά (εἰκ. 1: ΣΤ καὶ εἰκ. 4), πού διαμορφώθηκαν πρόχειρα καὶ βιαστικά με ξηρολιθιά μετά τὴν καταστροφή τοῦ ἐπισκοπείου καὶ πού ἀπέκλεισαν καὶ αὐτὴ τὴν κεντρικὴ εἴσοδό του, νομίζω ὅτι διέμεναν κάτοικοι τῆς πόλης μετά τὴν καταστροφή της καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια μελήματά τους, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστον, ἦταν ἡ περισυλλογὴ χρησίμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὰ κατεστραμμένα κτήρια καὶ ἡ ἀποχωμάτωση διαμερισμάτων πρὸς ἐπα-

11. ΠΑΕ 1971, σ. 80. Τὰ διαμερίσματα αὐτὰ δὲν κτίστηκαν ἐξ ὑπαρχῆς, ἀλλὰ εἶδος ἀνοιχτοῦ πραστώου τοῦ ἐπισκοπείου διαμορφώθηκε με τὴν προσθήκη λασπότοιχων σὲ τρία κλειστὰ δωμάτια.

Εἰκόνα 4. Διαμερίσματα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπισκοπείου.

Σχέδιο 1. Ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς καὶ ἡ θέση τοῦ ναυδρίου (Στυλ. Πελεκανίδης).

ναχρησιμοποίησι.¹² Στὸ α' μιστὸ τοῦ 7ου αἰ. χρονολογεῖ ὁ Γ. Γούναρης διάφορες μετασκευές τοῦ γειτονικοῦ βαλανείου, ὅπως π.χ. τὴ μετατροπὴ τοῦ γυναικείου τμήματος τοῦ βαλανείου σὲ κατοικία (εἰκ. 1: Z), καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ βαλανεῖον μὲ τὴ συνεπτυγμένη μορφή του συνέχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὸν 7ο αἰ.¹³ Τὸ βαλανεῖον ὅπως καὶ ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ ἐπισκοπεῖου κεῖνται ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ καὶ ἔχουν εἴσοδο ἀπὸ αὐτή. Τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ νόμισμα, πὺ βρέθηκε πάνω στὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, εἶναι τοῦ Ἡρακλείου (610-641). Συνεπῶς μόλις τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔπαυσε ἡ Ἐγνατία νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὶς κύριες ἀρτηρίες τῆς πόλης.¹⁴

Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἀνήκει μικρὸ ναῦδριο, κτισμένο μὲ spolia ἀπὸ τὰ εῤείπια, στὴ θέση τοῦ γνωστοῦ στοῦς κατοίκους τῶν Φιλίππων ἱεροῦ βήματος τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ (σχ. 1). Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἦτο ἰδρυμένον μετα-

12. Μπακιρτζῆς, Τὸ ἐπισκοπεῖον 156.

13. Γούναρης, Τὸ βαλανεῖο 43 καὶ 49.

14. Πελεκανίδης, Συμπεράσματα 151.

γενέστερον μονόχωρον ναῦδριον... Οὐδὲν τὸ ἰδιαίτερον παρουσίαζε τὸ πρόχειρον τοῦτο κατασκεῦασμα. Κατεδαφισθὲν ὅμως ἔδωκεν ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Δύο μεγάλα ἀμφικιόνια ἀπετέλουν τὰς βάσεις τῶν μακρῶν αὐτοῦ τοίχων, εἰς τοὺς ὁποίους ἦσαν ἐντοιχισμένα καὶ τὰ συν-ἀνήκοντα ἐπίκρανα». ¹⁵ Πρέπει συνεπῶς νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ ναῦδριο ἀνηγέρθη στὴ θέση αὐτή, ὅταν πιά ἡ ἀνωδομή τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ εἶχε ὀλότελα καταρρεύσει καὶ τὸ ὕψος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔφθανε ὄχι πάνω ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ τριλόβου ἀνατολικοῦ παραθύρου, ὅπου πατοῦσαν τὰ δύο μεγάλα ἀμφικιόνια. Ἐπειδὴ μαρμάρινα μέλη, ἐπίκρανα παραστάδων, γεῖσα καὶ κοσμηῆτες, ποὺ ἦσαν ἐντοιχισμένα στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ ὄχι χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κιονοστοιχιῶν, βρέθηκαν ἀποθηκευμένα στὸν ἀποθήκη τοῦ ἐπισκοπείου, συνάγεται ὅτι καὶ οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας βρίσκονταν σὲ ἀνάλογο μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος ὕψος ὅταν γινόταν ἡ περισυλλογὴ χρησίμων μαρμάρων καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ ναῦδρίου. Δηλαδή ὁ θόλος, οἱ στέγες καὶ τὸ ὑπερῶο εἶχαν καταρρεύσει, ἐνῶ οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι σώζονταν σὲ ὕψος 2-4 μ. Παρόμοια ναῦδρια, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς οἱ συνεχιστὲς τῶν μεγάλων ναῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, βρέθηκαν καὶ στὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων καὶ στὶς βασιλικὲς Κηπιῶν καὶ Ποδοχωρίου στὴν Πιερίδα κοιλάδα, Ν τοῦ Παγγαίου καὶ σὲ ἄλλες βασιλικὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. ¹⁶

Ὅταν τὸ 1982 ἔγιναν συμπληρωματικὲς ἔρευνες στὰ προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατηχομενείου (εἰκ. 1: Θ) τάφος κιβωτιόσχημος μὲ κατεύθυνση Α-Δ καὶ μὲ τοποθετημένο τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ στὰ δυτικά. Ὁ τάφος ἦταν κατασκευασμένος μὲ πλίνθους καὶ μάρμαρα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν τμήματα θωρακίων ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς τελευταίας φάσης τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τμήμα πλάκας ἀπὸ ἀτράκιο λίθο, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ συνθρόνου. ¹⁷

15. ΠΑΕ 1960, σ. 82. Πρβ. ΠΑΕ 1958, σ. 87.

16. Στυλ. Πελεκανίδης, «Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1955 (1961), σ. 127 κ.έ. Γιὰ τὴ βασιλικὴ Ποδοχωρίου βλ. ΑΔ 29 (1973/4) Χρονικά, 838-841 (Θ. Ἀλιπράντης). Γιὰ τὴ βασιλικὴ Κηπιῶν Χ. Μπακιρτζῆς, «Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὰ Κηπιὰ τοῦ Παγγαίου», Β' Συνάντηση γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Βόρεια Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη 9-11 Δεκεμβρίου 1988. Μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἡ χρονολόγησις τῶν ναῦδριῶν αὐτῶν θέτει, θὰ ἀσχοληθῶ ἄλλαχοῦ.

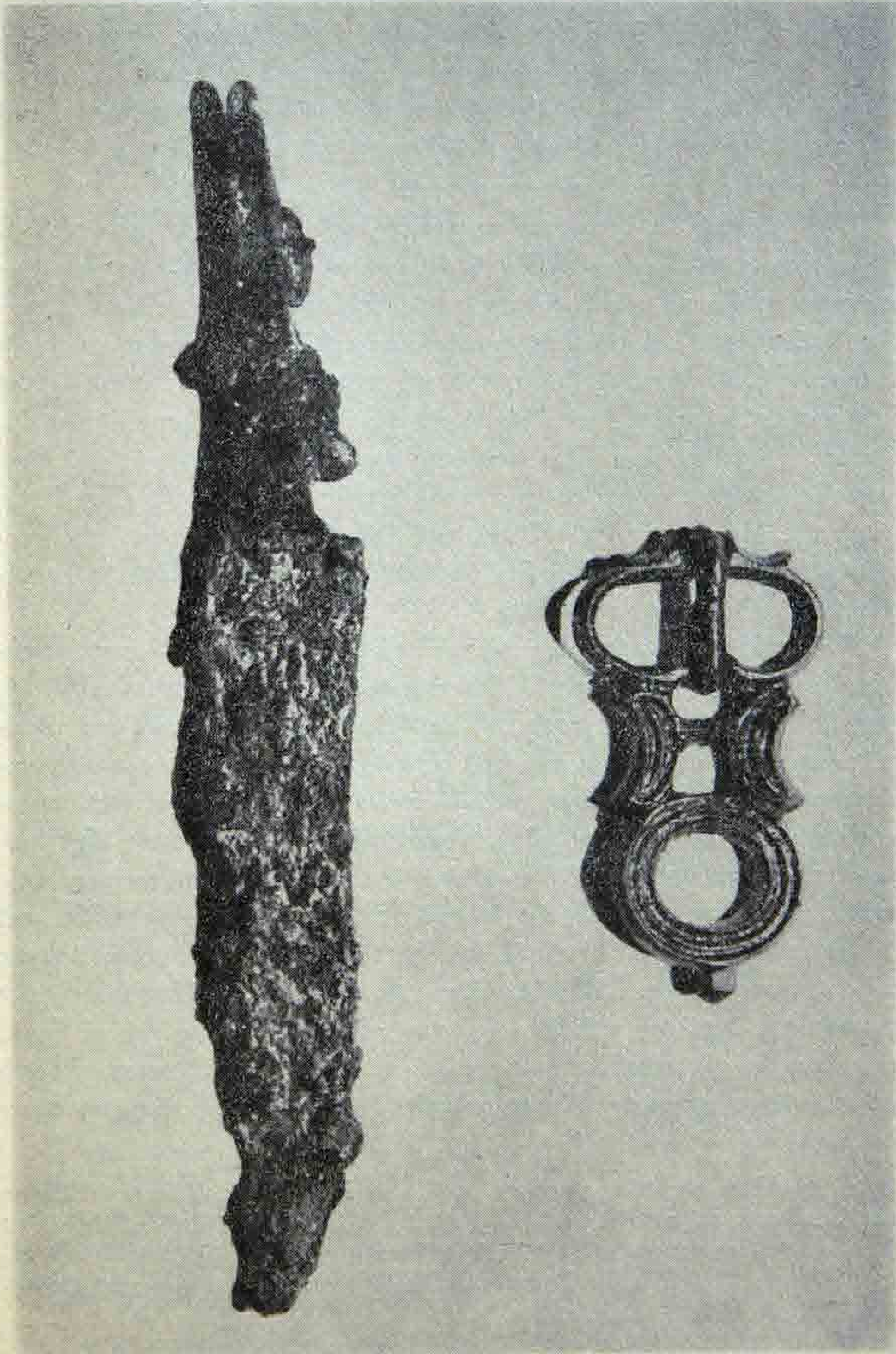
17. Γούναρης, Πόρπες, ὁ.π. καὶ τοῦ ἴδιου, *Τὸ βαλανεῖο*, ὁ.π.

Αυτά σημαίνουν ότι ο τάφος κατασκευάστηκε με spolia, που συνέλεξαν όταν ο ναός είχε παύσει να λειτουργεί, πιθανόν λόγω έτοιμορροπίας, και η διαρπαγή του οικοδομικού του υλικού ήταν δυνατή. Δεν είχε όμως ολότελα καταρρεύσει. Εάν οι σκέψεις αυτές είναι όρθες και σε συνδυασμό με αυτές που εξέθεσα στη σημ. 9 σχετικά με καταστροφικό γεγονός πριν το 615-620, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι της όριστικής κατάρρευσης του ναού προηγήθηκε περίοδος εγκατάλειψης ή άχρησίας.¹⁸ Μέσα στον τάφο βρέθηκε χάλκινη πόρπη του λεγομένου «βαρβαρικού τύπου», που χρονολογήθηκε στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 7ου αϊ. και σιδερένιο μαχαιρίδιο (εικ. 5).¹⁹ Η πόρπη δεν είναι χλαμύδας αλλά ζώνης, που έδενε στη μέση ρούχο σφιχτό, διαφορετικό από τη γνωστή αρχαιοπρεπή ένδυμασία, περισσότερο όμως βολικό στις συνθήκες ζωής που επικρατούσαν τότε στους Φιλίππους. Τα χαρακτηριστικά της ταφής στο κατηχουμενείο του Όκταγώνου, ως προς τον προσανατολισμό και τη θέση του νεκρού, δικαιολογούν την άποψη ότι ο νεκρός ήταν χριστιανός.²⁰ Κατά την περιγραφή του P. Lemerle που προέταξα, όπου

18. Στην εγκατάλειψη και μετά από λίγα χρόνια κατάρρευση του Όκταγώνου αναφέρεται και ο Γ. Γούναρης, Πόρπες, ό.π. Εάν οι συσχετισμοί με τη Θάσο είναι χρήσιμοι, τότε σημειώνω ότι το κτήριο στο οικόπεδο Βαλμᾶ στον Λιμένα της Θάσου παρουσιάζει μία πρώτη καταστροφή γύρω στα 575 και μία δεύτερη όριστική στα 619-620 (Fr. Blondé - A. Muller - A. Mulliez, «Une nouvelle place publique à Thasos. Les abords Nord du Passage des Théores de l'époque archaïque à l'époque paléochrétienne» *Revue Archéologique* 1987, fasc. 1, 38-39). Ταφές μέσα στην πόλη και εγκατάλειψη των δημοσίων, κοσμικών και εκκλησιαστικών, οικοδομημάτων παρατηρείται την εποχή αυτή και στην Κωνσταντινούπολη (C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIe siècles*, Παρίσι 1985, σ. 57-61).

19. Γούναρης, Πόρπες 49 κ.έ. Του ίδιου, *Το βαλανείο* 61. Ο Aupert, ό.π. 711 αναφέρει την ανεύρεση στο «κτήριο με τις θέρμες» σιδερένιων μαχαιριδίων, όρισμένα από τα όποια θεωρεί πιθανόν σλαβικά, «certains de ces couteaux peuvent être slaves». Για τις «βαρβαρικές» πόρπες και τη σχέση τους με τη βυζαντινή μεταλλοτεχνία βλ. τελευταία D. I. Pallas, «Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.», *Byzantinobulgarica* 7 (1981) = «Bulgaria Pontica Medii Aevi», *Premier Symposium International, Nessèbre 23-26 mai 1979*, σ. 295-318. Πρβ. J. Karayannopoulos, «Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes», *RESEE* 9 (1971) 452.

20. Ο K. Setton (*Speculum* 25 (1950) 542) και η Gl. Davidson (*Corinth* XII, 267) εξέφρασαν την υπόθεση ότι παρόμοιες πόρπες ανήκαν σε έκχριστιανισμένους βαρβάρους. Κατά την άποψη αυτή δεν αποκλείεται και η πόρπη των Φι-

Εἰκόνα 5. Πόρπη καὶ μαχαιρίδιο ἀπὸ τὸν τάφο στὸ κατηχομενεῖο τοῦ Ὀκταγώνου.

γίνεται διάκριση Ἑλλήνων καὶ Σλάβων, ἡ ταφή θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιον Σλάβο. Οἱ Σλάβοι ὅμως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν εἰδωλολάτρες καὶ ὁ τρόπος ταφῆς των ἦταν ἡ καύση. Εἶναι ἐλκυστικὸ λοιπὸν νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν νεκρὸ τοῦ τάφου αὐτοῦ κάποιον ἀπὸ τῆ γενιὰ τῶν Φιλιππησίων, πού ἔζησαν, ἀνίσχυροι ἀλλὰ πείσμονες γιὰ τὴν ἐπιβίωση, τὴν καταστροφή τοῦ τόπου των.

Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μου μαρτυροῦν τὴ δραστηριότητα μικροῦ μόνον ἀριθμοῦ ἀνθρώπων. Εἶμαι βέβαιος ὅτι προσεκτικότερη ἔρευνα τῶν ἐρειπίων στοὺς Φιλίππους θὰ ἀποδώσει ἀσφαλῶς περισσότερα καὶ τοῦ ἀναμενομένου στοιχεῖα γιὰ τὴ φάση μετὰ τὴν καταστροφή, δὲν μπορεῖ, ὅμως, πρὸς τὸ παρόν, νὰ δώσει ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί ἀπέγινε τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Φιλίππων. Τὸ πιθανότερο εἶναι μετὰ τὴν καταστροφή ὁ κορμὸς τοῦ πληθυσμοῦ νὰ μετακινήθηκε σὲ γειτονικὲς ὄρεινές περιοχές, ὡς εἶναι ἡ περιοχή τῆς Μάντρας Α τῶν Φιλίππων, ὅπου βρέθηκε ἐκτενὲς νεκροταφεῖο μεσοβυζαντινῶν χρόνων,²¹ ἐνῶ ἓνας μικρὸς μόνον ἀριθμὸς κατοίκων παρέμεινε στὴν παλιὰ πόλη.

Ἐνῶ στοὺς Φιλίππους οἱ κίονες καὶ τὰ ἄλλα spolia, πού συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου, δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκαν, παρὰ μόνον γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναυδρίου, τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου οἱ σειсмоὶ τοῦ 620 εἶχαν τὰ ἴδια καταστροφικὰ ἀποτελέσματα μὲ τὴν κατάρρευση πολλῶν ὑστερορρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων, ἡ προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τῆς πόλης εἶχε διαφορετικὰ ἀποτελέσματα: οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀπομάκρυναν τὰ πεσμένα ἐπιστύλια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ τὰ χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν κοντὰ στὴ Ληταία καὶ στὴ Χρυσὴ πύλη.²² Καὶ ὅταν λίγο ἀργότερα καταστράφηκε ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, οἱ πολῖτες καὶ οἱ ξένοι, πού εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ συγκεντρωθεῖ σὲ αὐτὴ, ἀναστήλωσαν τὸν ναὸ τοῦ πολιοῦχου χρησιμοποιώντας γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν κιονοστοι-

λίππων νὰ ἀνῆκε σὲ Σλάβο χριστιανὸ μισθοφόρο τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Παρομοίου σχήματος πόρπες ζώνης ἔχουν βρεθεῖ καὶ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. τελευταῖα *Excavations at Sarachane in Istanbul*, I, ὑπὸ R. M. Harrison (Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection) Princeton 1986, σ. 264-265.

21. *AD* 32 (1977) Χρονικά, 291-292 (X. Πέννας).

22. X. Μπακιρτζῆς, «Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἀρχαία Μακεδονία*, II, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 269.

χιῶν βάσεις, κορμούς κιόνων καὶ κιονόκρανα, ποὺ συγκέντρωσαν ἐπιμελῶς ἀπὸ κατεστραμμένα κτήρια.²³ Ἀπέδωσαν μάλιστα τὴν ἀναστήλωση αὐτὴ στὴ βοήθεια τοῦ προστάτη τοῦ ἀγίου Δημητρίου, δείχνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅτι ἡ δουλειὰ ποὺ ἐγίνε ἦταν, ἂν ὄχι πέραν, τουλάχιστον στὰ ὅρια τῶν δυνάμεών τους.²⁴ Αὐτὴ ἡ διαφορὰ στὶς δυνατότητες ἐκτέλεσης μεγάλων δημοσίων ἔργων χαρακτηρίζει τὶς δύο πόλεις στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., στὸ κατώφλι τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων». Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἓνα παράδειγμα πόλεως ποὺ συγκέντρωσε τὶς ὑπάρχουσες δυνάμεις καὶ διέβη μὲ ἐπάρκεια τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο διασώζοντας κάποιον χαρακτήρα τῆς ἀρχαιότητος στὸ καινούργιο βυζαντινὸ πρόσωπό της. Οἱ Φίλιπποι μετὰ τὴν καταστροφὴν συνέχισαν καὶ αὐτοὶ νὰ ὑπάρχουν, ζώντας ὅμως στὸ περιθώριο τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ σὲ τόνους χαμηλότερους, ποὺ δὲν συλλαμβάνονται εὐκολὰ ἀπὸ τὸ ἠχόμετρο τῆς Ἀρχαιολογίας, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπέρκεινται πλουσιῶν σὲ εὐρήματα παλαιοχριστιανικῶν στρωμάτων.²⁵

Συνοψίζω μὲ μία περιγραφή τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε τοῦ Φιλίππου στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. βασιμμένη στὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ποὺ πιὸ πάνω ἐπεσήμανα: Στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ὕστερα ἀπὸ κάποιο γεγονός, τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ὁποίου ἡ πόλις τῶν Φιλίππων προσπάθησε ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ θεραπεύσει, ὁ μητροπολιτικὸς ὀκτάγωνος ναὸς ἐγκαταλείπεται μὲ ἀποτέλεσμα θωράκια καὶ μαρμάρινες πλάκες ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος νὰ ἀποσπασθοῦν καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν κατασκευὴ κιβωτιόσχημου χριστιανικοῦ τάφου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατηγουμενείου. Εἶναι πιθανὸν τὸ ἴδιο γεγονός (σεισμός;) νὰ προκάλεσε τὴν κατάρρευση κτηρίου κοντὰ στὸ Ὀκτάγωνο καὶ τοῦ ὁποίου οἱ μαρμάρινοι κίονες μεταφέρθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν μὲ τάξη στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπο-

23. Γιὰ τὰ spolia, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, βλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1952, σ. 144 καὶ 169 καὶ Χ. Μπακιρτζῆς, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη ²1986, σ. 27.

24. Διὰ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάρσεως, ὡς ὁρᾶτε καὶ νῦν, ὁ ὑπερκαλλῆς οὐτός καὶ ἱαματοφόρος οἶκος ἀνιερώθη, ξένων καὶ πολιτῶν σωτήριος καὶ τῆς προτέρας ἡξιωμένος τιμῆς (Lemerle, Recueils παρ. 229).

25. Πρβ. τὴ διατυπωθεῖσα ἀνάγκη γιὰ προσεκτικότερη ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων», T. Gregory, «Early Byzantine urban life: the view from the Korinthia», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 134.

ρικῆς ὁδοῦ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ξανά. Ὁ χαρακτήρας τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφή, καὶ μέσα στὴν τεχνολογικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου βρίσκεται καὶ τὴ δραστήρια παρουσία φιλοπόλιδων ντόπιων κατοίκων, καὶ ὄχι κινουμένων ξένων ἐπιδρομέων, δηλώνει. Οἱ συνθῆκες ὡστόσο ποὺ ἡ καταστροφή δημιούργησε δικαιολογοῦν τὴν ἐπικράτηση στοὺς Φιλίππους κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ διαφορετικοῦ καὶ πιὸ βολικοῦ στὶς περιστάσεις τρόπου ζωῆς, ὅπως ἐμφανίζεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐνδυμασίας, ποὺ εἶδαμε, καὶ στὰ γούστα γιὰ τὰ κοσμήματα ἐπὶ τὸ «βαρβαρικότερον» καὶ στὰ ταφικὰ ἔθιμα. Ὁχι πολὺ ἀργότερα, στὰ 615-620, νέες σεισμικὲς δονήσεις εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευση τοῦ ἤδη ταλαιπωρημένου στατικὰ ὀκταγώνου ναοῦ, τῶν προσκτισμάτων του καὶ τοῦ ἐπισκοπείου. Τὸ γεγονός ἐπέτεινε τὰ προηγούμενα φαινόμενα. Ὅσοι κάτοικοι τῶν Φιλίππων συνέχισαν νὰ μένουν στὴν πόλη ἀφοῦ διαμόρφωσαν ἐκ τῶν ἐνόντων πρόχειρους χώρους κατοικίας δίπλα στὴν κεντρικὴ ὀδικὴ ἀρτηρία ἐπεδόθησαν στὴν περισυλλογὴ χρησίμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὅποια ἀποθήκευσαν σὲ ἀποθέτες, ἐνῶ μὲ *spolia* ἀνήγειραν μικρὸ ναῦδριο στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ἄλλοτε λαμπροῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ των.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ τὰ συνεπαγόμενα συμπεράσματα, ποὺ ἐξετέθησαν πιὸ πάνω, δὲν θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση τὶς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομὲς πρὶν τὸ 600 καὶ τὴν ἐγκατάσταση μεμονωμένων σλαβικῶν φυλετικῶν ομάδων μετὰ τὸ 600 στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη στὴ βόρεια Βαλκανικὴ, οὔτε καὶ τὶς προσπάθειες τῶν ομάδων αὐτῶν νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονίκη τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ.²⁶ Διαπιστώνουν ὅμως ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ οἱ βλαπτικὲς γιὰ τὸ Βυζαντινὸ κράτος συνέπειές τους δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν καθολικὴ ἐφαρμογή, οὔτε νὰ ἐρμηνεύσουν ὅλα τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦνται σὲ μία μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα στὸν Μεσαίωνα. Τουλάχιστον στὴν περίπτωση τῶν Φιλίππων, ἀλλὰ καὶ τῆς Θάσου, τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ὑποδεικνύουν ὡς αἰτία τῶν καταστροφῶν στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. φυσικὰ φαινόμενα, σεισμούς.

26. Βλ. τελευταῖα Ἰ. Καραγιαννόπουλο, «Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς 7ο-9ο αἰ.», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχ. τοῦ Ἀριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 22 (1984) 213-214. Τοῦ ἰδίου, «Byzance et les Slaves», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 165-166.